

ÖZGÜN ÇALIŞMA

I. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA TİFÜS AŞISININ UYGULANMASINDA
TÜRK HEKİMLERİNİN ROLÜ

ORIGINAL ARTICLE

THE ROLE OF TURKISH PHYSICIANS IN THE VACCINATION AGAINST
TYPHUS DURING THE YEARS OF WORLD WAR I**Mustafa KARATEPE¹**

ÖZET: Birinci Dünya Savaşı yıllarında Erzurum ve çevresinde şiddetli tifüs salgınları görülmüştür. Bölgedeki salgınla mücadele eden 125'i hekim 164 sağlık subayı tifüse yakalanarak ölmüştür. Salgını önleme çabaları içinde tifüse karşı aşı uygulamaları da yer almaktadır. Tifüs aşısı yapılırken tehirci tabi tutulan Ermenilere tifüsle kontamine serum enjekte edildiği ve bunun biyolojik savaş uygulaması olarak kabul edilmesi gerektiği iddiaları bulunmaktadır. Bu makalenin amacı, tifüs aşısının hangi koşullarda, kimler tarafından ve kimler üzerinde uygulandığını tarihi belgelere dayanarak ortaya koymaktır. Tifüs aşısı, hastalığın yüksek ateşli döneminde bulunan hastaların kan örneklerinden üretilmiştir. Hastalardan alınan kan, fibrinsiz hale getirildikten sonra bir saat 60°C'de inaktive edilerek kullanılmıştır. Aşı elde etmek için tifüslü hasta kanı gerektiğinden, sınırlı miktarda üretilen aşı, öncelikle hekim ve hastabakıcılar gibi tifüse yakalanma riski yüksek olanların korunması amacıyla kullanılmıştır. 3. Ordu Sıhhiye Reisi Dr. Tevfik Salim Bey tarafından bu şekilde hazırlanan aşı, ilk kez 28 Mart 1915 tarihinde Hasankale'de aralarında Dr. Haydar Cemal ve Dr. Salahattin Bey'lerin de bulunduğu beşi doktor dokuz subaya yapılmıştır. Bu şekilde hazırlanan tifüs aşısını, Dr. Alaattin Erzurum'da, Dr. Abdulhalim Asım Bayburt'ta, Dr. İzak Sivas'ta, Dr. Mihran Hasankale'de uygulamışlardır. Kendi istekleriyle aşı olanlar arasında Ali İhsan Sabis ve Fevzi Çakmak Paşa'lar da bulunmaktadır. 3. Ordu Sıhhiye Reisi'nin kanlar inaktive edilmeden aşı yapılmayacak emrine karşın, daha sonra psikiyatrik bir rahatsızlık geçirmekte olduğu anlaşılan Dr. Hamit Osman, kanları inaktive etmeden aşı yapmıştır. Aşıladığı kişiler arasında Erzincan hastanelerindeki hastabakıcı erlerle birlikte Kızılay Hastanesi doktorları da bulunmaktadır. Dr. Hamdi Suat ise, kanları -16°C de 24-48 saat bekleterek inaktive etmiş ve aşığı bir kez yapmak yerine üçer gün aralıklarla üç kez vermiştir. Bu şekilde aşıladıklarına, uygulamanın sona ermesinden 10-23 gün sonra kendisinin "kesin bağışıklık aşısı" adını verdiği bir aşı daha yapmıştır. "Kesin bağışıklık aşısı" tifüslü hastalardan alınan kanı hiçbir işleme tabi tutmadan uygulamaktır. Bu tarzdaki aşığı kendisine de yapmıştır. 1916'da Almanca, 1917 yılında Türkçe yayınladığı makalesinde bazı idam mahkumlarına da aşı uygulamış olduğunu bildirmektedir. Dr. Haydar Cemal, 23 Aralık 1918 tarihli bir gazetede idam mahkumu olarak bildirilenlerin aslında tehirci tabi tutulan Ermeniler olduğunu, bu kişilere tifüs hastalarından alınan kanların inaktive edilmeden verildiğini ve kendisinin bu olayın görgü tanığı olduğunu iddia etmiştir. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti soruşturma açılmasını istemiştir. Yapılan soruşturma sırasında Dr. Haydar Cemal

Pamukkale Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalı, Denizli.
(mkaratepe@pamukkale.edu.tr)

ile Dr. Hamdi Suat'ın olayın geçtiği tarihte Erzincan'da birlikte hiç çalışmadıkları ortaya çıkmış, bunun sonucunda soruşturma komisyonu kimseye bir suçlama yöneltmemiştir. Türk hekimleri şiddetli bir tifüs salgını sırasında kendi ifadeleriyle “yangın ortasından bir can kurtarmak” amacıyla tifüs aşısı yapmışlardır. Tifüs aşısı, zamanının bilimsel bilgileri göz önüne alınarak hazırlanmıştır. Aşılananlar arasında ırk ve din ayrımı yapılmamıştır. Sonuç olarak, kaynaklara göre Türk hekimlerinin tifüslülerden aldıkları kanı biyolojik savaş materyali olarak kullandıkları iddiası tarihi gerçeklere uygun değildir.

Anahtar sözcükler: Tifüs, salgın, I. Dünya Savaşı, tifüs aşısı, Türk Hekimleri, biyolojik savaş.

ABSTRACT: During the years of World War I, several severe typhus epidemics were seen in Erzurum and nearby cities. A total of 164 health officers, 125 of whom were physicians, struggled against the epidemic in the region but also they lost their lives due to typhus. Vaccination against typhus was one of the means of fighting the epidemic. However, there were some claims that a small group of Turkish physicians injected typhus-contaminated serum into Armenian civilians during World War I, and that this should be accepted as a form of biological warfare against Armenian civilians. The purpose of this article is to set out how, by whom, and on whom, and under what conditions the typhus vaccination was applied in order to reveal the truth in terms of the evidence found in historical documents. The typhus vaccine was prepared from blood taken from febrile patients affected by the disease. After the blood of the patients were defibrinated and inactivated at 60 °C for an hour, it was used. As the amount of blood needed to prepare the vaccine was so great, the amount of available vaccine was always insufficient to meet the demand. Hence, the prepared vaccine was only applied to those which had the higher risk of contracting typhus such as physicians and nurses. The vaccine prepared by The Third Army Health Commander Dr. Tevfik Salim was first applied to nine officers, five of whom were physicians, and among whom were Dr. Haydar Cemal and Dr. Salahattin on March 28, 1915 in Hasankale, Erzurum. Furthermore, the same vaccine was applied to people in the vicinity by Dr. Alaattin in Erzurum, Dr. Abdulhalim Asım in Bayburt, Dr. İzak in Sivas and Dr. Mihran in Hasankale. Ali İhsan Sabis and Fevzi Çakmak, who were high ranking officers, were among those who volunteered to have the vaccination. The Third Army Health Commander Dr. Tevfik Salim ordered that the vaccine should not be applied without blood inactivation. Despite this order, Dr. Hamit Osman, who had a mental illness, applied the vaccination without inactivating the blood to some people. Among those were physicians of the Red Crescent Hospital together with soldiers who were nursing in the hospitals in Erzincan. Dr. Hamdi Suat inactivated the blood by leaving it at -16°C for 24-48 hours, and instead of giving a single dose, he applied three-doses with 3-day-intervals, followed by a one more dose, which he called “the vaccine for absolute immunization” to the same people after 10-23 days. This “vaccine for absolute immunization” was actually typhus-contaminated blood which had not been inactivated. It should be noted that he injected himself with the same form of vaccine. In his article published in German in 1916 and in Turkish in 1917, he stated that he injected “the vaccine for absolute immunization” to some subjects ‘condemned to death.’ Dr. Haydar Cemal claimed, in a newspaper dated December 23, 1918, that the people reported as subjects ‘condemned to death’ were indeed Armenians, and that the innocent Armenians marked out for deportation were inoculated with the blood of typhus fever patients, and that he eyewitnessed all these events. As a result of his claims, the Interior Ministry demanded an immediate investigation, and at the end of that investigation it was understood that Dr. Haydar Cemal and Dr. Hamdi

Suat had never worked together in Erzincan at the time Dr. Haydar Cemal claimed. All the claims were refuted by the investigating committee and nobody was charged. During a severe typhus epidemic, Turkish physicians injected the typhus vaccine for the purpose of "saving a life from the fire". The typhus vaccine was prepared using the available scientific knowledge of the time. No racial or religious discrimination against the people vaccinated had been proved. According to the sources, the claim that some Turkish physicians used the blood of patients with typhus as a means of biological warfare does not reflect the historical truth.

Key words: Typhus, World War I, epidemic, typhus vaccine, Turkish Physicians, biological warfare.

GİRİŞ

Günümüzde tıp tarihi disiplininin ilgi alanına giren epidemik tifüs 20. yüzyılın başlarında mikrobiyolojinin en önemli araştırma konularından birisiydi. 1912 yılında Balkan Savaşında orduda görülen bir salgın hastalık dolayısıyla Türk mikrobiyologları da konuyla ilgilenmiş, salgının tifo mu yoksa tifüs mü olduğu İstanbul'daki Tıp Fakültesinde etraflıca tartışılmıştı^{1,2}.

Balkan savaşından dönen erler hastalığı Anadolu'ya taşıdı³. O yıllarda bazı köylerde görülen toplu ölüm olayları kayıtlara bile geçmemiştir⁴. I. Dünya Savaşı'nda doğu cephesinde çarpışmaların başlamasından hemen sonra Erzurum ve çevresinde tifüs bir epidemik halini almış, hastalık savaşın sonuna kadar devam etmiştir. Sadece 3. Ordu'da bu salgının söndürülmesi için çalışan 125'i hekim olmak üzere 164 sağlık subayı tifüse yakalanarak ölmüştür. Bu hekimler arasında Ermeni asıllı Osmanlı vatandaşları da bulunmaktadır⁵. Tifüs salgınının söndürülmesi için çeşitli çareler düşünülmüş, Türk hekimleri tarafından üretilen tifüs aşısı bu amaçla uygulanmıştır⁶⁻⁸.

Gregory W. Rutecki tarafından 2007 yılında kaleme alınan bir makalede tifüs aşısı uygulamaları sırasında bazı Türk doktorlarının Ermenilere tifüsle kontamine serum enjekte ederek pek çoğunun ölümüne yol açtığı, bu uygulamanın biyolojik savaş olarak kabul edilmesi gerektiği iddia edilmektedir⁹. Bu makalenin amacı Birinci Dünya Savaşı yıllarında tifüs aşısının hangi koşullarda, kimler tarafından ve kimler üzerinde uygulandığını tarihi belgelere dayanarak ortaya koymaya çalışmaktır.

GEREÇ ve YÖNTEM

I. Dünya Savaşı yıllarında ülkemizde görülen tifüs hastalığı ile ilgili basılı eserler Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalı kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi kütüphanelerinden temin edildi. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde tarama yapıldı. Ulaşılan belgelerin Osmanlıca olanları günümüz Türkçe'sine çevrildi. Belgelerde Rumi takvime göre verilen tarihler Türk Tarih Kurumu tarih çeviricisi kullanılarak Miladi takvime dönüştürüldü.

BULGULAR

Genel Bilgiler

I. Dünya Savaşında kıtlık ve düşman işgaline bağlı olarak insanların evlerini terk etmesi sonucu sağlıklı yaşama koşullarının bozulması salgın hastalıkları da beraberinde getirmiştir. Bu salgınlardan biri de tifüstür. Lekeli humma ve

ordu humması adları ile de bilinen tifüs, özellikle insanların sıkışık yaşamak zorunda kaldıkları, temizlenme imkanı bulamadıkları zamanlarda salgınlar yaparak binlerce insanın ölmesine neden olmuştur.

Etkeni *Rickettsia prowazekii* olan epidemik tifüsün vektörü bittir. Ateşli dönemdeki hastanın kanını taşıyan bitlerin ısırıldığı yerden vücuda giren etken, kapillerlerin ve küçük arterlerin endoteline yerleşir. Epidemik tifüsün kuluçka devri 10 gün kadardır. Başağrısı, halsizlik, hafif ateş gibi ön belirtiler bulunabilmekle birlikte hastalık ani olarak başlar. Dördüncü günden itibaren 40°C'ye çıkan ve düşmeyen ateş gözlenir. Beşinci günde omuzlar ve göğüs yanlarında başlayan pembe renkli döküntüler el ayası, taban ve başta bulunmaz. Hastalığın ikinci ve üçüncü haftası kritik dönemdir. Hastanın halsizliği artar tümüyle bilinçsizdir. Bunu uyku hali ve koma izleyebilir. Bu devreyi atlatan hastalarda ateş, lizisle düşer. Nekahat dönemi genellikle birkaç ay sürer⁸.

Epidemik tifüsün vektörünün bit olduğunu Fransız hekim Charles Nicolle 1909 Tunus salgını sırasında yaptığı deneylerle kanıtlamıştır¹⁰. 1915 yılında Henriqe da Rocha Lima, bitlerin barsak epitel hücresi içerisinde görülen cisimciklerin tifüs etkeni olduğunu bildirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu içinde de bu gelişmeler çok yakından takip edilmiş olup, Rocha Lima'nın bu makalesi 1916 yılında Ziya Nuri tarafından Türkçe'ye çevrilerek "Darülfünun Tıp Fakültesi Mecmuası"nda yayınlanmıştır^{10,11}. Tifüs araştırmaları sırasında bazı Türk hekimleri de hayatını kaybetmiştir. II. Dünya Savaşı yıllarında Refik Saydam Hıfzıssıhha Enstitüsü'nde tifüs aşısı üretimiyle uğraşan Dr. Niyazi Erzin şiddetli bir tifüs hastalığı geçirmiştir¹². Aynı yıllarda aşı üretiminde çalışan Dr. Yüzbaşı Mehmet Tuna tifüse yakalanarak vefat etmiştir¹³.

Tifüs Aşısı Uygulanmadan Önce Genel Durum

Osmanlı Ordusunun I. Dünya Savaşı hazırlıkları 3 Ağustos 1914 tarihinde ilan edilen seferberlikle başladı. I. Dünya Savaşı yıllarında 3. Ordu Erzurum ve çevresinde bulunmaktaydı. O yıllarda demiryolları Ankara ve Ulukışla'da sona eriyordu. Erler buradan Erzurum'a kadar yaya gidiyor, köylerde konaklıyorlardı. Yol boyunca temizlenme fırsatı bulamayan erler bitlenmiş olarak Erzurum'a ulaşıyordu¹⁴.

3. Ordunun Sıhhiye Reisi 14 Ağustos 1914 tarihli telgrafında "Erzurum'da evvelki seneler büyük salgın halinde hüküm sürerek yüzlerce efradın helakine sebep olan lekeli hummanın münferit bir surette görülmekte olduğunu..." bildiriyordu. Bir tifüs salgını için ortam hazır hale gelmişti. Salgını önlemek için etkili bir bit mücadelesi gerekiyordu. Ancak dezenfeksiyon vasıtası olarak 3. Ordu'nun elinde biri Trabzon diğeri Erzurum'da bulunan iki sabit etüv ile Trabzon'da bulunan iki seyyar etüvden başka cihaz yoktu⁶.

2 Kasım 1914 tarihinde Rusların sınırı geçmesiyle Şark cephesinde çatışmalar başladı. Hastaneler yaralı akınına uğradı. O tarihlerde Erzurum Amerikan Mektebi Hastanesinde görev yapan Dr. Nazım Şakir Bey; "Harbin başlamasından bir hafta sonra hastanenin 300 yatağı da doldu. Berbat bir bakım

ve tedavi örneği verdik. Otoklav olmadığından derhal ve bolca bitlendik. Şehirde harpten evvel de mevcut olan lekeli humma birdenbire alevlendi, bütün evlere ve hastanelere yayıldı. Tifüs bir afet halini aldı. Hastalara yetişemiyorduk. O esnada mektepten yeni çıkan 1914'lü genç doktorlar Erzurum'a geldi. Bunlar çok genç ve tecrübesiz olduklarından bizden evvel tifüse yakalandılar. Hastalık gayet vahim seyrediyor ve %70 öldürüyordu. İyi bakılanlar ve bünyesi pek kuvvetli olanlar kurtulabiliyordu" demektedir¹⁵.

Tifüs salgınının tehdidi altında olan 3. Ordu'nun katıldığı Sarıkamış Harekatı 22 Aralık 1914'ten 9 Ocak 1915'e kadar 18 gün devam etti. Harekattan hemen sonra patlak veren salgın nedeniyle hekimler ve hastane görevlileri de tifüse yakalanmıştı. Geriye gönderilen yaralılar ile asker kaçakları, salgını Anadolu içlerine taşıyordu⁶. 3. Ordu'nun Kumandanı Hafız Hakkı Paşa da tifüse yakalanarak vefat etti. Hafız Hakkı Paşa'nın ölümüyle boşalan 3. Ordu Kumandanlığına Mahmut Kamil Paşa atandı. Mahmut Kamil Paşa'nın karargahında 3. Ordu'nun Sıhhiye Reisliğine getirilen Dr. Tefik Salim Bey ile birlikte beş genç doktor daha bulunuyordu. İstanbul'dan yola çıkan komuta heyeti, Niğde'den itibaren tifüs vakalarına rastlamaya başladı. Erzincan hastaneleri tifüslülerle doluydu. Erzurum'da salgının şiddet devresi sona ermemişti. Önceden lekeli humma geçirmiş olanlar istisna edilirse hekimlerin hemen hemen tamamı hasta veya iyileşme dönemindeydi^{6,14}. 23 Mart 1915 tarihinde Erzurum Hastanesi'ndeki manzara Tefik Salim Bey tarafından şöyle anlatılmaktadır: "Bir subay koğuşunu gezerken bir karyoladan bitkin bir sesin bana seslendiğini duydum. İstanbul'da cerrahi kliniği asistanlarından Dr. Emin Bey, zavallı tanınmaz bir hale gelmiş ateşler içinde yatıyor. Hatırını sordum, arkasından şikayet etti. Açıp baktığım zaman kocaman bir yatak yarasının açılmış olduğunu bir pansuman bile yapılmadığını gördüm"¹⁴. Tefik Salim Bey ilk olarak birliklerin sıhhi durumu hakkında bilgi akışını düzenledi. Topladığı bilgileri rapor haline getirerek her ay düzenli olarak İstanbul'a gönderdi. Bu raporlar 1915 yılının Mart ayında başlamıştır⁶. Bu tarihe kadar tifüs hastalarının miktarı hakkında güvenilir bilgiler edinmek mümkün olmamıştır.

Tifüs Aşısının Hazırlanması (1915)

Ülkemizde tifüse karşı aşı araştırmaları ilk kez Reşat Rıza ve Mustafa Hilmi Beyler tarafından yapılmıştır⁷. Tefik Salim Bey, 3. Ordu'daki görevine başlamak üzere yola çıkmadan, tifüs salgınına karşı alınacak tedbirler konusunda görüşlerine başvurduğu Dr. Reşat Rıza Bey'in kendi usulüyle hazırlanacak bir aşının uygulanmasını teklif ettiğini belirtmektedir^{6,16}. Buna göre aşı, diğer aşılar gibi hastalık etkeninin öldürülmüş veya zayıflatılmış bir şekilde vücuda verilerek bağışıklık kazandırılması esasına dayanıyordu. Kaynağında belirtildiğine göre bu konuşmanın yapıldığı tarihte, hastalık etkeninin kanda bulunduğu kanıtlanmamış olmakla beraber kuvvetle muhtemeldi. Etkenin 55°C'de 15 dakika tutulmakla hastalık yapma özelliğini kaybettiği bilinmekteydi. Hastalık etkenini kültürde üretmek mümkün olmadığından aşı hazırlamak için tifüsün yüksek ateşli devresindeki hastaların kanının kullanılması düşünülmüştü^{6,16}. Bu aşının hazırlanmasında zamanın bütün bilgileri dikkate alınmıştır⁷.

Reşat Rıza'nın önerdiği ve Tevfik Salim'in hazırladığı aşılar da tifüsün yüksek ateşli dönemindeki hastadan 10-20 ml kan alındıktan sonra içinde cam boncuklar bulunan steril bir şişeye konularak 15 dakika kadar iyice çalkalanıp fibrinden ayırma işlemi yapılıyordu. Bunu takiben şişe ağzına kadar suya batmış olarak 58-60°C sıcaklıkta bir ben-mariye alınıyordu. Sık sık çalkalanarak bir saat kadar burada bekletilip kandaki etken inaktive ediliyordu. Reşat Rıza Bey yarım saatlik sürenin yeterli olduğunu bildirmesine rağmen Dr. Tevfik Salim bir saat ısıtmayı tercih etmişti^{6,16}. Sıcak sudan çıkarıldıktan sonra şişenin ağzı alevden geçiriliyor, steril bir cam kutuya dökülerek bekletiliyordu. Buradan alınan 5 ml aşı aşılanacak kişiye cilt altı enjekte ediliyordu⁶.

Kaynaklardan anlaşıldığına göre, aşığı hazırlayanlar tifüs aşısının teorik ve pratik noksanlıklarının farkındaydı. Uygulanan miktar ampirik olarak belirlenmişti. İçinde bulunan antijen miktarı belli değildi. Hastalığın devrine, şiddetine ve daha bilinmeyen birçok sebebe bağlı olarak etkisinin değişken ve elde edilen sonuçların farklı olması bu eksikliklerin başında geliyordu. Aşı ancak hastalardan alınan kanla sınırlı bir miktarda üretilebildiğinden yaygın bir aşılama imkanı bulunmuyordu^{6,16}. Bir hastadan alınan kanla 2-4 kişilik aşı elde edildiğinden, salgın zamanlarında en çok tehdit altında bulunan hekimler ve hastabakıcılar gibi sınırlı sayıda sağlık personelinin korunması için uygulanabilirdi. Tevfik Salim Bey; "Lekeli humma 3. Ordu'da o kadar korkunç bir felaket halinde hüküm sürmekteydi ki zararı bulunmadığına kani olduğum böyle bir aşı ile ne kadar cüzi olursa olsun bir fayda elde etmeyi kazanç sayarak tereddütsüz uygulamaya başladım" demektedir¹⁶.

Tifüs Aşısı Uygulamaları (1915-1916)

Dr. Tevfik Salim Bey tarafından hazırlanan tifüs aşısı, ilk defa 15 Mart 1331 (28 Mart 1915) tarihinde Hasankale'de kendi arzuları ile Dr. İhsan Arif, Dr. Tevfik İsmail, Dr. Haydar Cemal, Dr. Salahaddin, Dr. Süreyya Ali, Yüzbaşı Zihni, Mülazım İsmail Hakkı, Cemil ve Namık Beyler yani beşi doktor dokuz subay üzerinde uygulandı^{6,7,16}. İstanbul'dan karargah heyeti ile birlikte gelen bu hekimler, çok sayıda tifüs hastasının yattığı ve hemen hemen herkesin bitli olduğu Hasankale hastanesinde bir haftadan beri çalışmaktaydı. Dr. Salahaddin Bey aşı olduğu gün, Dr. Haydar Cemal, Dr. İhsan Arif ve Dr. Tevfik İsmail ise sırasıyla 3, 5 ve 7 gün sonra tifüse yakalandı. Aşılanan diğer beş kişi hasta olmadılar. Dr. Salahaddin ve Dr. Haydar Cemal 15 gün süren ağır bir lekeli humma geçirdiler. Dr. İhsan Arif ve Dr. Tevfik İsmail'in hastalıkları hafif seyretti. Bu vakaların ortaya çıkması, önceleri aşidan şüphe uyandırdıysa da bu hekimlerin tifüslüler arasında çalışıyor olması ve üzerlerinde evvelce bit bulunması nedeniyle hastalığın daha önce alındığı, aşılandıkları esnada kuluçka devrinde bulundukları sonucuna varıldı. Geç hasta olanların hastalıklarının hafif geçmesi, aşının olumlu bir etkisi olarak yorumlandı. Bu sıralarda tifüs salgını Hasankale, Erzurum, Erzincan ve Bayburt'ta şiddetli bir şekilde sürüyordu. Bu vaziyette yararlı bir sonuç getireceğinden emin olunmasa da umutla aşıya devam edilmesine karar verildi¹⁶.

Kaynakta belirtildiğine göre Erzurum'da Dr. Alaattin Bey tarafından 23 Nisan- 7 Haziran 1915 tarihleri arasında aşılanan 263 kişiden sadece üçü tifüze yakalanmıştır. Bunlardan biri Erzurum Amerikan Hastanesi tabiplerinden Dr. Jozef Danon Efendi'dir. Hastalığı hafif geçmiştir. Aşı yapılan 263 kişiden 234'ü Müslüman, 26'sı Ermeni, üçü Rum'dur. Bunların 47'si subay, dokuzu tabip, 174'ü hastabakıcı ve hastane hademesi, altısı sivil memur, 27'si farklı görevlerdeki erlerdir¹⁶.

Bakteriyolog Dr. Abdulhalim Asım Bey Bayburt'ta 130 kişiye aşı yapmıştır. 9 Haziran 1915 tarihli raporunda aşılananın üzerinden bir buçuk ay geçtiğini, hastane ve kıta tabipleri tarafından da takip edilen aşıllılarda olumsuz bir neticenin gelişmediğini bildirmektedir¹⁶. Sivas'ta aşı tatbikatını Tabip Yüzbaşı İzak Bey yapmıştır. Aşı yapılanların hepsi hastabakıcıdır. Aşıladığı 156 kişiden beşi tifüze tutulmuş biri vefat etmiştir. Aynı şartlarda çalışan ve aşı yapılmayan 35 hastabakıcıdan ikisi tifüze tutularak birisi ölmüştür¹⁶. Dr. Tevfik İsmail Bey tarafından Erzurum Mevkii Müstahkem erlerinden 110'u aşılanmıştır. Bunlardan yalnız biri aşıdan üç gün sonra ateşlenerek hastaneye gönderilmiştir, teşhis belli değildir. Aşılananların tamamı müslümandır^{7,16}.

Erzurum Kızılay Hastanesi hekimleri tarafından 28 Nisan- 19 Haziran 1915 tarihleri arasında 166 kişi aşılanmıştır. Bunlar 25 Ekim 1915 tarihine kadar takip edilmişler, bu süre zarfında yalnız bir kişi tifüze yakalanmış ve hastalığı hafif geçirmiştir¹⁶. Kaynağında, aşılananların dağılımları 93 Müslüman, 13 Ermeni, üç Rum ve bir Musevi olarak verilmektedir¹⁶. Hasankale civarında ise Dr. Mihran Bey tarafından 44 kişi aşılanmıştır⁷.

Bu uygulamalar sırasında pek çok yüksek rütbeli kumandan, subaylar, hekimler ve sivil memurlar da kendi arzularıyla aşılanmışlardır. Gönüllü olarak kendilerine tifüs aşısı yaptıranların içinde Ali İhsan (Sabis) Paşa ve Fevzi (Çakmak) Paşa da bulunmaktadır^{7,16}.

Aşı uygulamaları 3. Ordu'yla sınırlı kalmamıştır. Dr. Abdülkadir Bey Bağdat'ta bulunan 6. Ordu'da aralarında Ordu Kurmay Başkanı Kazım Karabekir'in de bulunduğu 76 subay, 20 hekim ve 20 hastabakıcı aşılanmıştır. 6. Ordu Kumandanı Mareşal von der Goltz Paşa ve özel hekimi Oberndorfer aşılamayı reddetmiştir. Aşılananlar hastalanmadığı halde Goltz Paşa tifüze yakalanarak 19 Nisan 1916 tarihinde Bağdat'ta vefat etmiştir⁷. Tifüsten ölenler arasında Dr. Oberndorfer de bulunmaktadır⁷.

Tifüs Aşısının Farklı Uygulamaları

Tifüs aşısını Tevfik Salim Bey'in usulünden farklı olarak üretip uygulayanlar olmuştur. Bunlardan biri Erzincan Menzil Hastaneleri Bakteriyoloji Uzmanı Yüzbaşı Dr. Hamit Osman'dır. Dr. Tevfik Salim Bey Erzurum'a gelirken konakladığı Erzincan'da kendi usulünü anlattıktan sonra bu esaslar çerçevesinde uygulanması talimatını vermiş olmasına¹⁶ rağmen, Dr. Hamit Osman, tifüsün iyileşme dönemindeki hastalardan aldığı kanı fibrinden ayırdıktan sonra inaktive etmeden aşı olarak kullanmıştır. Bu şekilde hazırladığı materyal ile ilk olarak

22 Mart 1915 tarihinde Erzincan Menzil Hastanesi'nde görevli askerlerden 20'sini aşılamaştır. Bunlardan hiçbirisi tifüse tutulmamış aynı şartlarda görev yapan sekiz erden dördü tifüse yakalanmıştır. İyileşme döneminin ilk iki gününden sonra hastaların kanında antijen bulunmadığından yapılan işlem serum uygulaması mahiyetindedir¹⁶. Aşı olmayanların yarısı tifüse yakalanırken, aşı olanların hiç birinin hastalanmaması çok parlak bir netice olarak değerlendirilmiştir¹⁶. Bu uygulamanın sonuçları ortaya çıkmadan önce Dr. Hamit Osman ile Dr. Tevfik Salim arasında bir telgraf yazışması olmuş Hamit Bey'in "kanı nekahatin kaçınıcı günündeki hastadan almak gerektiği" sorusuna, Tevfik Bey "Kan nekahatte değil lekeli hummanın yüksek devresinde alınmalıdır" şeklinde kısa bir cevap vermiştir. Bu cevap üzerine Hamit Osman, tifüsün yüksek ateşli devresindeki hastalardan aldığı kanı defibrine ettikten sonra, inaktive etmeden hazırladığı materyali 29 Mart- 12 Nisan 1915 tarihleri arasında 122 kişiye zerk etmiştir. Bunlardan 51'i Erzincan Merkez, 37'si Harbiye, 34'ü Aziziye hastaneleri erleridir. Erzincan Merkez Hastanesi'nde inaktive edilmemiş materyalle aşılanan askerlerden büyük bir bölümü 15 Temmuz'a kadar takip edilmiş tifüs görülmemiştir. Bu hastanede aşılanmayan erler arasında üç lekeli humma çıkmıştır. Harbiye Hastanesi'ndekiler de aynı tarihe kadar izlenmiş ve tifüs görülmemiştir. Bu süre içinde aşı olmayanlar arasında da hastalık çıkmamıştır. Aziziye hastanesindeki 34 erin çoğunluğu aynı tarihe kadar takip edilmiş üçü tifüse yakalanmış biri ölmüştür. Bu hastanede aşılanmayanlardan 18'i tifüse tutulmuş beşi vefat etmiştir¹⁶.

22 Mart'ta başlayan bu uygulamaya ilişkin, Menzil Hastaneleri Sertabibi Kaymakam Ahmet Kazım tarafından 3. Ordu Sertabipliğine; "Lekeli humma aşısı tatbikatı büyük bir başarıyla neticelendi. Bir aya yakın bir zamandır aşılananlar arasında hiçbir hasta görülmediğinden depo kıtaları subaylarıyla, lekeli hummanın şiddetle tahribat verdiği küçük zabıt mektebi subay, talebe ve erlerine bu günden itibaren lekeli humma aşısı tatbikine başlanacağı"nı, bildiren 7 Nisan 1331 (20 Nisan 1915) tarih ve 3994 numaralı telgraf çekilmiştir¹⁶.

Tevfik Salim Bey, Hamit Osman Bey'in kendisine yazdığı özel bir mektubun içeriğinde, açıkça bahsedilmemiş olmakla birlikte, aşının inaktive edilmeden uygulandığından şüphelenerek, telgrafla açıklama istemiştir¹⁶. 12 Nisan 1331 (25 Nisan 1915) tarihli cevapta Hamit Bey kanı tifüs hastalarının ateşli döneminin onuncu gününden nekahat döneminin sonuna kadar aldığını ve inaktive etmediğini belirterek "virüsü hastanın vücuduna inaktive ettirmiş oluyoruz" demektedir. Yine aynı tarihli ve Menzil Sertabibi Ahmet Kazım imzalı bir telgrafta Hamit Bey'in aşıladığı erlerin bağlı bulundukları kıta tabipleri tarafından da takip edildiği ve başarılı neticeyi teyid ettikleri yazılıdır¹⁶. Bu cevaplar üzerine durumu anlayan Tevfik Salim Bey, aşının kan inaktive edildikten sonra yapılmasını 13 Nisan 1331(26 Nisan 1915) tarihinde emretmiştir¹⁶.

Bu yazışmalar sırasında Dr. Hamit Osman Bey inaktive etmediği tifüs hastası kanlarıyla aşı yapmaya devam etmiştir. Önce üç grup halinde 14-16 Nisan 1915 tarihlerinde Kızılay heyeti üyelerini, sonra 20-28 Nisan 1915 tarihleri arasında Erzincan Küçük Zabıt Mektebi subay ve talebelerinden 277 kişiyi aşılamıştır¹⁶. Aşıladıkları arasında dönemin ünlü bakteriyoloji uzmanlarından Dr. Server Kamil Bey de bulunmaktadır¹⁷.

Konya vilayetinin katkılarıyla Erzurum'da görev yapmak üzere bir Kızılay Hastanesi oluşturularak başhekimliğine Muallim Doktor Bakteriyolog Server Kamil Bey getirilmişti. 1915 yılının Şubat ayı başlarında İstanbul'dan yola çıkan heyet 8 Nisan'da Erzincan'a ulaştı. Burada röntgen mütehassısı Dr. Süfyan ile Dr. Recai Bey'lerin de aralarında bulunduğu sekiz heyet üyesi tifüsten vefat etti. Server Kamil Bey tifüs üzerine yaptığı çalışmalarını topladığı 1916 yılında, Sivas'ta basılan kitabında o günlerde Erzincan'da günde 50-60 askerin tifüsten öldüğünü yazmaktadır¹⁷. İstanbul'dan çıkmadan önce Reşat Rıza Bey'le görüşen Server Kamil Bey aşı hakkında bilgi sahibiydi. Ayrıca Balkan Harbi yıllarında görülen tifüs vakalarını incelemiş, dönemindeki yayınların çoğunu okumuş, hatta tifüslülerden aldığı kanla maymunlar üzerinde deneyler yapmıştı¹⁷. Server Kamil Bey inaktive edilmemiş materyalle aşı olmayı nasıl bir ruh hali içerisinde kabul ettiğini kitabında şöyle anlatmaktadır: "Hastalığın şiddeti, ölümlerin çokluğu, ortadaki 120'yi aşkın tıbbi müşahedenin varlığı, Nicolle'nin lekeli hummalıların kanıyla maymunlarda oluşturduğu lekeli humma hakkındaki yayına rağmen, kanı defibrine etmek belki lekeli humma etkeninin vücuda yayılmasını engelliyordur diye düşündürdü. Halin dehşeti zaten bütün halk ile beraber heyetimizin de manevi kuvvetini kırmış olduğundan, bu husustaki malumatıma rağmen ben de dahil olmak üzere 20 kişilik heyetimiz inaktive edilmemiş aşıyla aşılandı"¹⁷.

Hamit Osman Bey'in son olarak aşıladığı 304 kişinin 114'ü tifüse yakalandı, ikisi Kızılay heyetinden 49'u vefat etti. Kaynakta bu 304 kişinin dağılımı 293 Müslüman, 5 Rum, 4 Ermeni ve 2 Musevi olarak verilmektedir¹⁶. Hamit Osman Bey ailesinin başına gelen iki büyük felaket nedeniyle izinli olarak 26 Nisan 1331 (9 Mayıs 1915) tarihinde Erzincan'dan ayrılarak İstanbul'a gitmiştir. Burada erken bunama ön tanısıyla doktorluk yapma hakkı elinden alınarak emekli edilmiştir. Bir buçuk yıl psikiyatri kliniğinde yatarak tedavi gören Hamit Osman Bey'in post-enfeksiyöz psikoz geçirmekte olduğu anlaşılmıştır^{14,16}. Aşı yaptığı sırada bu hastalığın ilk döneminde olduğu düşünülmektedir¹⁷.

Hamit Osman Bey'in tifüs aşısı yaptığı sırada Erzincan'da bulunan Asaf Derviş Paşa ve Dr. Bahattin Şakir, Tortum'da bulunan 3. Ordu karargahına gelerek bu uygulama hakkında sert eleştirilerde bulunmuşlardır. Tevfik Salim Bey'in de görüşünü alan 3. Ordu Kumandanı Mahmut Kamil Paşa, aşının devam etmesi emrini vermiştir¹⁴.

Erzincan'da Kızılhaç doktorları da tifüs aşısı yapmışlardır. Kaynakta bu doktorların tifüslülerden aldıkları kanı kloroform ile inaktive ederek kendi misyon üyelerinden 20'den fazla kişiyi aşıladıkları belirtilmektedir. Bunlardan bazıları aşıdan birkaç ay sonra tifüse yakalanmış, ancak hastalıkları hafif geçmiştir¹⁸.

Tıp Fakültesi Müderrisi Dr. Binbaşı Hamdi Suat Bey de aşı hazırlanmasında bazı değişiklikler yapmıştır. Tifüsün en şiddetli hastalık devresinde olanlardan aldığı kanı fibrinden ayırdıktan sonra 60°C'de ısıtma yerine, Erzurum soğukunda -16°C de 24-48 saat kar veya buz içinde tutarak inaktive etmiştir. Antijenin ısı ile parçalanabileceğini, soğutma ile bütünlüğünü korumuş olacağından daha iyi bağışıklık kazandıracağını yazmaktadır¹⁸. Bu şekilde hazırladığı aşı ile 12 Nisan 1331 (25 Nisan 1915) tarihinde Erzurum'da önce kendini aşılamıştır¹⁸. Aşılandığı

tarihten iki buçuk ay sonra Erzincan'da yeni ölmüş bir tifüslüye otopsi yaparken kendini yaralamış ve tifüse yakalanmıştır. Hastalığının hafifçe seyretmiş olmasını aşının iyi tesirine bağlamaktadır¹⁸. Hamdi Suat Bey, aşının uygulanmasında da değişiklik yapmıştır. Aşığı bir defada 5 ml yapmak yerine ilk gün 1 ml, üç gün sonra 2 ml ve bundan üç gün sonra 3 ml cilt altına enjekte etmiştir. Hamdi Suat Bey, tifüslülerden ateşi düştükten sonra ilk haftada özellikle ilk iki gün içinde aldığı fibrinsiz kanı soğukta inaktive ederek yaptığı üç hatta iki enjeksiyonun da bağışıklık verdiğini bildirmektedir^{7,18}.

Muallim Hamdi Bey Erzincan'da 1331 senesi Ağustos sonlarından (1915 yılı Eylül ayı başları) itibaren iki ay kadar süren aşılama çalışmalarında bulunmuştur^{16,18}. Ceride-i Tıbbiye-i Askeriye dergisinin Ağustos 1333 (Ağustos 1917) tarihli nüshasında yayınladığı makalesinde (aynı makale 1916 yılında Almanca olarak da yayınlanmıştır) bazı idam mahkumları üzerinde dört tarzda hazırlanan aşılarla aşılama yaptığını yazmıştır¹⁸. Bu dört tarzdan ilki, tifüs hastaların en şiddetli devresinde alınarak fibrinsiz hale getirildikten sonra 24 saat soğukta bırakılarak ya da yarım saat 60-62°C sıcaklıkta tutularak inaktive edilen kandan yapılan, ikincisi tifüslülerden ateş düştükten sonra ilk haftada, özellikle ilk iki gün içinde alınan ve fibrinden ayırdıktan sonra soğukta bırakılarak inaktive edilen kandan elde edilen aşılardır. Üçüncü tarz, birinci ve ikincinin karışımıdır. Dördüncü tarz ise, kaynakta “veba-i bakari” (sığır vebası) serumu olarak bildirilmektedir. Makalede “veba-i bakari” serumunun hazırlanışı hakkında bilgi bulunmamaktadır¹⁸.

Dr. Server Kamil Bey, serum elde ederek tifüs hastalarını tedavi edebilmek için keçiler üzerinde araştırmalar yapmıştır^{17,19}. Hamdi Suat Bey'in benzer bir düşünceyle tifüslülerden aldığı kanı sığırlara vererek serum elde etme çalışması olduğuna dair bir belgeye rastlanmamıştır.

Hamdi Suat Bey, yukarıdaki tarzda ürettiği aşıları mahkumlara üç defa cilt altı uygulamıştır. İlk üç tarzda üretilen aşı yaptıklarına 10-23 gün sonra, “veba-i bakari” serumu verilenlere 5-6 gün sonra “muafiyet-i katiye” (kesin bağışıklık) aşısı adını verdiği bir aşı daha enjekte etmiştir. “Muafiyet-i katiye” aşısı tifüs hastalarının yüksek ateşli devresinde alınan kanı hiçbir işleme tabi tutmadan cilt altına vermektir¹⁸. Hamdi Bey “muafiyet-i katiye” aşısını kendine de uygulamıştır¹⁶. Zühdi Berke bu uygulamanın yapıldığı mahkumların sayısını 19 olarak bildirmektedir¹².

Tifüs Aşısı Uygulamaları Hakkında Soruşturma

Türkçe İstanbul Gazetesinin 23 Kanunuevvel 1334 (23 Aralık 1918) tarihli nüshasında Operatör Doktor H.C. imzasıyla Dahiliye Nezareti'ne hitaben yazılan bir dilekçede 1331 senesi Kanunuevvel'inde (Aralık/Ocak 1915/1916) Erzincan'da 3. Ordu Sıhhiye Reisinin emriyle tehirciye tabi tutulan Ermenilere tifüs hastalarının en şiddetli devrinde alınan kanın inaktive edilmeden şırınga edildiği bu yüzden birçok Ermeni'nin öldüğü iddia edilmiştir. Suçlamanın sahibi bu deneyi yapan muallimin daha sonra makalesini Ceride-i Tıbbiye-i Askeriye'de yayınlarken, Ermeni kaydını koymayarak sadece idam mahkumları olarak

yazdığını, kendisinin bu olayın görgü şahidi olduğunu iddia etmektedir. Aynı yazıda Erzincan Merkez Hastanesi baştabibi Binbaşı Refet Bey ile maiyetinde çalışan iki Ermeni doktor ve yine Erzincan'da Kızılay baştabibi Dr. Salahattin Bey'i diğer tanıklar olarak bildirmiştir¹⁶.

H.C. imzasıyla bu iddialarda bulunan kişi Tevfik Salim Bey'le aynı heyet içinde Erzurum'a gelen ve ilk defa tifüs aşısı yapılan dokuz gönüllü içinde bulunan Dr. Haydar Cemal'dir¹⁶. Dr. Haydar Cemal tarafından tanıklar arasında gösterilen Dr. Salahattin de Dr. Tevfik Salim tarafından aşılanan ilk grupta bulunmaktadır.

Bu iddialar üzerine Dahiliye Nezareti, Harbiye Nezareti'nden ilgililer hakkında tahkikat yapılmasını talep etmiştir. Harbiye Nezareti Sıhhiye Dairesi Başkanlığı konuyu incelemek için bir komisyon kurmuştur. Reşat Rıza, Refik, Akil Muhtar, Vasfi, Ömer Fuat, Zeki ve Neş'et Bey'lerden oluşan bu komisyon, raporunu 5 Haziran 1335 (5 Haziran 1919) tarihinde tamamlamıştır. Rapor Meclis-i Sıhhi-i Ali tarafından da onaylanmıştır^{7,14}.

Hamdi Suat Bey 15 Nisan 1335 (15 Nisan 1919) tarihli savunma yazısında "...Erzincan'da hapishane ve tutukevlerinde hastalık başlayınca kolera ve tifo aşlarıyla beraber lekeli hummaya karşı da aşı yaptım. Bu usul ile vali, hakim, defterdar, Kızılay Hastanesi doktorları ile birçok askeri ve sivil memur da aşılandı.... Tarafımdan mahkumlara aşı yapılırken din ve millet ayrılmadan herkese yapıldı. Bunlar arasında gayri Müslimler de vardı. Fakat büyük çoğunluğu İslam'dı. Ve doğrudan doğruya inaktive edilmemiş kanla aşı yapılmadı.... Benden evvelkiler de aşılama yapıyordu çünkü her tarafta lekeli humma salgın idi. Mahpushanelerde fenni temizleme tedbirleri ile beraber aşı yapıldıktan sonra hastalığın salgın hali geçti" demektedir¹⁶.

Tevfik Salim Bey ileride yayınlamak üzere sakladığı aşı uygulamaları ile ilgili belgelerin asıllarını soruşturma komisyonuna sunmuştur¹⁴. Ayrıca 3. Ordu'nun kayıtlarından, bahsedilen tarihlerde Dr. Haydar Cemal ve Dr. Hamdi Suat'ın Erzincan'da bir arada çalışmadıkları belgelenmiştir. Kaynakta belirtildiğine göre, Tevfik Salim Bey'in komisyona sunduğu kayıtlarda Erzurum'da bulunan Dr. Salahattin Bey önce Erzincan'a oradan da 13 Şubat 1331 (26 Şubat 1916) tarihinde İstanbul'a hareket etmiştir. Erzincan'da Hamdi Suat Bey'le 11 gün bir arada kalmıştır. Bu tarih, Ermeni tehcirinin sona ermesinden dört ay sonradır^{14,16}. Tevfik Salim Bey, soruşturma komisyonunun iddia sahiplerini dinlediği sıradaki manzarayı şöyle anlatmaktadır; "Yazı sahibine ve arkadaşına bu aşının yalnız Ermenilere tatbik edildiğini bizzat görüp görmediğini sordular. Ben de bunun mümkün olmadığını çünkü'in bu zamanda yalnız bir gün akşam Erzincan'a gelip ertesi günü hareket ettiğini tarihleriyle söyledim. Diğeri de Erzincan'a Ermeni tehcirinden ancak dört ay sonra gelmişti. Bende bu vesikaların mevcut olduğunu hatırlarına bile getirmeyen ikisi dona kaldılar ve bir şey söyleyemediler"¹⁴. Yukarıda, "çünkü" kelimesinden sonra görülen boşluk kaynakta da aynı şekilde yer almaktadır¹⁴.

TARTIŞMA

Tifüs aşısı uygulaması Türk hekimleri tarafından ilk kez yapılmıştır. Aşının deneysel araştırmaları Dr. Reşat Rıza ve Dr. Mustafa Hilmi Bey'ler tarafından gerçekleştirilmiştir. Dr. Reşat Rıza usulü ile hazırladığı aşıyı insanlar üzerinde ilk

olarak uygulayan 3. Ordu Sıhhiye Reisi Binbaşı Dr. Tevfik Salim Bey'dir. Zararlı olmayacağına inandığı bu aşığı kendi deyimiyle “yangın ortasından fazla bir can kurtarmak” için yapmış ve yapılmasını emretmiştir¹⁶. İlk hazırladığı aşı ile hekim ve subayları aşılamıştır. Aşının hazırlanmasında zamanının bütün bilgileri dikkate alınmıştır⁷. Aşılama çalışmalarına katılan hekimlerden evvelce tifüs geçirmemiş olanlar hazırladıkları aşıları öncelikle kendi üzerlerinde uygulamışlardır^{18,20}. Aşılama çalışmalarından önce Erzincan'da 50 hekimin tifüsten öldüğü⁷ göz önüne alınırsa, aşı ile korunma çalışmalarının ne denli önemli olduğu anlaşılır. Aşının, hekimleri koruma görevini yerine getirdiği Bakteriyolog Dr. Ahmet Lütfi'nin şu ifadesinde belirtilmektedir; “Bulunduğumuz mıntıkada tifüs geçirmemiş bütün hekimler aşılanmış. Aşılanan tabiplerin içinde en bulaşık yerlerde görev yapanları vardır ki aşılanmadan gidip de hastalığa yakalanmayan kalmadığı halde, aşılanarak giden arkadaşımız uzun müddet çalıştı. Enfeksiyon odağını söndürdü. Kendisi de salimen geri döndü”²⁰.

Dr. İzak ve Dr. Mihran Bey'ler gibi azınlıklara mensup hekimler de 3. Ordu'da aşılama faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Yukarıdaki verilerden, aşı uygulananlar içerisinde azınlıkların oranının çok az olduğu görülebilir. Buna göre tifüs aşısı uygulamalarında ırk ayrımı yapıldığı iddiaları kanıta dayanmamaktadır.

Psikiyatrik bir rahatsızlık geçirmekte olduğu daha sonra anlaşılan Bakteriyolog Dr. Hamit Osman Bey'in aşılamaları döneminin bilimsel bilgilerine uygun değildir. 3.Ordu Sıhhiye Reisi Tevfik Salim Bey'in emirlerine aykırı olarak inaktive edilmemiş kanla aşı yaptıkları arasında Kızılay heyeti hekimlerinin de bulunduğu göz önüne alınırsa bu işlemin kasıtlı olduğu söylenemez.

Dr. Hamdi Suat Bey aşığı Reşat Rıza ve Tevfik Salim'den farklı olarak 24-48 saat soğukta tutarak inaktive etmiştir. İyileşme döneminin ilk haftasında özellikle ilk iki gününde bulunan tifüs hastalarından aldığı kanı da inaktive ettikten sonra aşı olarak uygulamıştır. Üç gün aralıkla üç kez aşılama yönteminin bağışıklık sağladığını bildirmektedir¹⁸. Kaynaklardan Erzincan'da 1915 yılı Eylül başlarından itibaren iki ay kadar aşı yaptığı anlaşılmaktadır. Bu çalışmalarını 1916 yılında Almanca, 1917 yılında Türkçe yayınlamıştır. Bu makalesinde bazı idam mahkumlarını, inaktive edilmiş kanla hazırladığı aşıyla bağışık hale getirdikten sonra, “muafiyet-i katiye” aşısı adını verdiği inaktive edilmemiş kanla aşıladığını yazmaktadır¹⁸. Hamdi Suat Bey'in bu işlemi önce kendi üzerinde denediği ve “muafiyet-i katiye” aşısı yapılanları önceden bağışıkladığı göz önüne alınırsa uygulamanın tifüs hastalığını bulaştırmak için yapıldığını iddia etmek gerçekleri yansıtmaz.

Savaşın son mübareke döneminde, Hamdi Suat Bey'in makalesinde idam mahkumu olarak bildirilenlerin tehcire tabi tutulan Ermeniler olduğu suçlaması yapılmıştır. Bu konuda açılan soruşturmada olayın görgü tanığı olduklarını ileri süren Dr. Haydar Cemal ve Dr. Salahattin Bey'lerin bahsedilen tarihte Dr. Hamdi Suat Bey'le Erzincan'da bir arada olmadıkları ortaya çıkmıştır. Soruşturma komisyonu kimseye bir suçlamada bulunmamıştır.

Sonuç olarak Türk hekimleri olağanüstü koşullar altında küçük de olsa bir yarar umuduyla daha önce insanlar üzerinde hiç denenmemiş olan tifüs aşısını ilk kez uygulamışlardır. Tifüs aşısı, zamanının bilimsel bilgileri göz önüne

alınarak hazırlanmıştır. Aşılananlar arasında ırk ve din ayrımı yapılmamıştır. Kaynaklara göre Türk hekimlerinin tifüslülerden aldıkları kanı biyolojik savaş materyali olarak kullandıkları iddiası tarihi gerçeklere uygun değildir.

TEŞEKKÜR

Kaynakların bulunmasında yardımcı olan Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalı öğretim görevlisi Dr. Gülten Dinç'e, Osmanlıca metinleri denetleyen Pamukkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı öğretim üyesi Yrd. Doç. Dr. Vefa Nalbant'a ve değerli katkılarından dolayı Pamukkale Üniversitesi Tıp Fakültesi Mikrobiyoloji Anabilim Dalı öğretim üyesi Doç. Dr. Çağrı Ergin'e teşekkür ederim.

KAYNAKLAR

1. Tevfik Salim. Lekeli Tifo. 1329 (1913), Kader Matbaası, İstanbul.
2. Ünver S. Tifo mu-Tifüs mü? Tevfik Sağlam'ın tarihe geçmesi lazım bir hatırası. Klinik Sempozyum 1963; 4: 323-6.
3. Aksu L. Lekeli Humma. 1943, Ulusal Matbaa, Ankara.
4. Karatepe M, Ergin Ç. Bir alan çalışması: Neydi köyümüzü "kıran"? İnfeksiyon Derg 2004; 18: 321-6.
5. Karatepe Mİ. Dünya Savaşında Kafkas Cephesinde tifüsle mücadele. Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları 2002; 8: 107-62.
6. Sağlam T. Büyük Harpte 3. Orduda Sıhhi Hizmet. 1941, Askeri Matbaa, İstanbul.
7. Unat EK. Birinci Dünya Harbinde Türk Ordusunda tifüs savaşı. Cerrahpaşa Tıp Fak Derg 1989; 20: 255-63.
8. Ağı Ö. Riketsiya enfeksiyonları, s: 537-47. Topçu AW, Söyletir G, Doğanay M (ed), İnfeksiyon Hastalıkları. 1996, Nobel Tıp Kitabevleri, İstanbul.
9. Rutecki GW. A revised timeline for biological agents: revisiting the early years of the germ theory of disease. Med Hypotheses 2007; 68: 222-6.
10. Mathys FK, Schreiber W. Infectio: Infectious Diseases in the History of Medicine. 1987, Roche. Basel.
11. Ziya Nuri. Lekeli hummaya dair taharriyyat. Darülfünun Tıp Fakültesi Mecmuası 1332 (1916); 4: 343-8.
12. Berke MZ. Tıbbi Viroloji. 1974, Ankara.
13. Özbay K. Tarihte lekeli humma – tifüs ve ordularımızdaki tahribatı. Dirim 1979; 3-4: 113-20.
14. Gökçe Tİ, Üster SN. Tevfik Sağlam 1882-1963. 1968, Akgün Matbaası, İstanbul.
15. Şakir N. Birinci Cihan Harbinde Erzurum ve sağlık organizasyonu anıları, s. 41. Karasu N, Özyardımcı N (ed), Çeşitli Yönleri ile Erzurum ve Çevresi. 1968, Ulusal Verem Savaş Derneği.
16. Lekeli hummaya ait raporlardır. 1335 (1919), Matbaa-i Askeriye, Dersaadet (İstanbul).
17. Server Kamil. Kafkas Cephe-i Harbinde Lekeli Humma. 1332 (1916), Matbaa-i Vilayet, Sivas.
18. Hamdi. Lekeli hummaya karşı yapılan aşılar ve netaici. Ceride-i Tibbiye-i Askeriye 1333 (1917); 7: 101-6.
19. Unat EK. Türkiye mikrobiyoloji tarihinde bit tifüsünün keşilere bulaştırılması deneyleri. Türk Mikrobiyoloji Cemiyeti Dergisi 1981; 3-4: 63-9.
20. Ahmet Lütfi. Lekeli humma aşısının suret-i istihzarı ve tevellüt ettiği muafiyet kuvveti. Ceride-i Tibbiye-i Askeriye 1333 (1917); 3: 38-40.